

ORTA ASYA ÖN ASYA VE ANADOLU EKSENİNDE ESKİ TÜRKLERİN HAYATINDA ÖNEMLİ BİR FİĞÜR: AT

Osman ESİN¹

ÖZ

Atın ehlileştirilmesi konusunda farklı görüşler ileri sürülmekle beraber kültür tarihçileri, atı ilk ehlileştirilenin Türkler olduğu noktasında birleşmektedirler. Gerçekten de Türkler, Merkezî Asya'nın otlak yönünden zengin geniş ovalarında, önceleri yabancı olarak yaşamakta olan atları terbiye etmeyi ve çeşitli renkte cins atlar yetiştirmeyi başarmışlardır. Daha sonra Orta Asya'dan Batıya göç ederken geleneklerini de birlikte taşıyan Türkler, özellikle Anadolu'da, Türkistan neslinden olan atları damızlık olarak kullanmak suretiyle daha şöhretli atlar elde etmişlerdir. Selçuklular, Beylikler Dönemi ve Osmanlılar Devrinde de savaşların kaderini belirlemede önemli rol oynayan atların yetiştirilmesi ve bakımı konusuna büyük önem verilmiştir. At, daha çok savaş aracı olarak görülmüş ve eski Türk ordularının temel gücünü oluşturmuştur. Ekonomik bir varlık olarak da etinden ve sütünden yararlanılmış ayrıca Türk nüfuzunun hakim olduğu alanlarda yetiştirilen değerli atlar ya özel olarak kurulan at pazarlarında satılarak ya da Çin ve Hindistan gibi ülkelere ihraç edilerek ticari kazanç sağlanmıştır. Devrin sürat unsuru kabul edilen at, binicisine yüksek hareket ve manevra üstünlüğü sağlamış, atlarla geniş sahalara açılmak suretiyle birçok kavim üzerinde üstünlük kurulmuştur. Eski Türk inancına göre olağanüstü koşullarda türediğine inanılan ve kendisine kutsal gözüyle bakılan atlara büyük değer verilmiştir. Hem yoldaş hem de kardeşten daha yakın kabul edilen atla binicisi arasında manevi bir bağ oluşmuştur. Hatta sahibi öldüğünde atıyla birlikte gömülmüştür. Bu ve buna benzer eski inanç ve gelenekler İslami devirde de devam ettirilmiştir. Bu makalede, Türklerin siyasi, sosyal ve kültürel hayatlarında atın taşıdığı önemi belirtme amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: At sevgisi, kutsal atlar, yabancı pazarı, kırmızı, kurultay, şölen, Burak

¹Dr. İstanbul Bilim Üniversitesi, Uzaktan Eğitim Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürlüğü.
osmannuriesin(at)hotmail.com

AN IMPORTANT FIGURE IN THE LIFE OF OLD TURKISH ASSOCIATES AT CENTRAL ASIAN, FRONT ASIAN AND ANATOLIA: HORSE

ABSTRACT

While different opinions are argued about the attenuation of the horse, cultural historians are united at the point that the horse is the first tamer of the Turks. Indeed, the Turks have managed to cultivate horses that are living wild in the forefront and to breed horses of various colors in the broad grasslands of Central Asia in the pasture. The Turks, who later carried traditions together while migrating from Central Asia to the West, obtained more renowned horses, especially in Anatolia, by using horses of Turkestan descent as breeders. During the Seljuks, the Periods of the Beyliks and the Ottomans, great importance was attached to the training and care of the horses, who played an important role in determining the fate of the wars. The horse was seen as a means of war and formed the foundation of the old Turkish armies. As an economic asset, it was benefited from meat and milk, and valuable horses grown in fields dominated by Turkish influence were either sold in specially established horse markets or exported to countries such as China and India. The horse, which is regarded as a turn-of-the-way item, has been given superiority of maneuvering and high movement to the rider, superiority over many tribes by opening wide area with horses. According to ancient Turkish belief, the horses, which are believed to be carried on extraordinary conditions and which are looked upon as sacred, have been given great value. There is a spiritual bond between the horse rider who is considered closer to both comrade and brother. Even the proprietor was buried with his horse when he died. This and similar old beliefs and traditions have continued in the Islamic period. In this article, it is aimed to emphasize the importance of the horse in the political, social and cultural life of the Turks.

Key Words: horse lover, holy horses, wild market, kumıs, congress, feast, Burak

Esin, Osman. "Orta Asya Ön Asya ve Anadolu Ekseninde Eski Türklerin Hayatında Önemli Bir Figür: At". *ulakbilge* 5. 14 (2017): 1315-1334

Esin, O. (2017). Orta Asya Ön Asya ve Anadolu Ekseninde Eski Türklerin Hayatında Önemli Bir Figür: At. *ulakbilge*, 5 (14), s.1315-1334.

GİRİŞ

At, eski Türklerin hayatında büyük bir önem taşımaktadır. At, denilebilir ki konar-göçer hayat tarzının ayrılmaz bir parçasıdır.

M.Ö. 12-4 bin yıllarında Mezolitik (Orta Taş Devri) ve Neolitik (Yeni Taş Devri) dönemlerini yaşayan Avrasya’da avcılık ve toplayıcılık kültürüne dayanan bir hayat tarzının benimsenmiş olması, insan ve hayvan ilişkilerinin yoğunlaşmasında etkin rol oynamıştır. Evcilleştirilen hayvan türlerinin artması, iklim şartlarının değişme göstermesi ve insanların göçen hayvanları avlamak için onları sürekli takip etmesi sonucu avcılık ve toplayıcılık kültürü yerini “göçebelige” bırakmıştır (Belek, 2015: 112). Bu yeni hayat anlayışının temel unsuru olan at, atlı göçebe kültürünün, diğer adıyla Bozkır kültürünün yaratılmasında temel etken olmuştur. Atlı göçebe kültürüne ait arkeolojik kültür unsurlarının, en çok M.Ö. 4 bin yıllarında Karpat havzası, Karadeniz’in kuzey ve kuzeydoğusu, Kırım yarımadası; Kuban, Perm, Minusinsk havzaları ve Kuzey Moğolistan gibi bölgelerde bulunduğu görülmüştür (Aksoy, 1998: 40) Minusinsk Bateney bölgesindeki 80 mezardan oluşan buluntu yerine dayanan ve M.Ö. 2500-1700 seneleri arasında tarihlenen Afenesyevo kültürüne ait belgelere göre, koyun ve at kemiklerinin, av hayvanlarına ait kemiklerle bir arada görülmesi, bu çağ kavimlerinin avcılıkla çobanlığı birlikte yürüttükleri ve atların da eski ren geyiklerinin görevini üstlendiği sonucunu ortaya koymuştur (Ögel, 2014: 18-19). M.Ö. 3. binin sonlarına doğru Altay dağlarında “Kurat” ve “Kuyum” kurganlarında yapılan kazılardan elde edilen bilgilerden de Altaylıların, Güney Sibiry (Afenesyevo) kültüründen çok etkilendiği ve bu nedenle Altay ve Sibiry kültürlerinin müşterek bir karakter taşıdığı anlaşılmıştır. Usta bir avcı ve savaşçı bir kavim olan Altaylılar bu çağda at, sığır hatta deve bile beslemişlerdir (Ögel, 2014: 17; Togan, 1981: 10). Diğer yandan M.Ö. 1700 tarihinden itibaren Orta Asya bozkır sahasında “Andronovo” diye adlandırılan göçebe ve savaşçı bir kavmin kültürü etkili olmaya başlamıştır. Altay, Sayan, Tanrı dağları ve Kazakistan içlerine kadar yayılmış olan ve Türklerin ataları (prototip)olarak kabul edilen bu kavmin varlığı Hun devrine hatta Göktürk çağına kadar devam etmiştir (Ögel,2014: 8).

Bozkır kültürü, karakteristik özelliğini M.Ö. 2500-1700 yılları arasında kazanmıştır (Aksoy, 1998: 40). Bozkır koşulları ve at, göçebe kültürünün en yüksek derecesi olan “atlı-çoban” kültürünün meydana gelmesinde etkili olmuştur (Rasony, 1971: 2, 285). At, geniş otlakların ve uzak su başlarının hızla dolaşılması, göçebe toplulukların ürettikleri bilgi ve becerilerin birbirlerine taşınması ve kavimler arası ekonomik ve siyasi hayatın gelişmesi açısından fonksiyonel bir değer kazanmıştır (Belek, 2015: 113). Sınırlı bir mekana bağlı kalmaksızın kendileri ve hayvanları için otlak, su ve iklim yönünden daha elverişli imkanlara sahip bölgelere gitme ve özgür yaşama tutkusu at sayesinde gerçekleşmiştir. Şüphesiz, sürekli göç halinde oluş, bozkır

toplumuna düzen ve sıkı bir disiplin anlayışı getirmiş ve bu hayat tarzının maddi ve manevi temellerini oluşturan bütün unsurlar, bu toplumsal disiplin anlayışı içinde gelişmiştir. BozkırTürk ekonomisi, bölgenin özelliği gereği çobanlık ve hayvan besiciliğine dayandığı için en çok at ve attan sonra koyun ve diğer hayvanların yetiştirilmesi (Kafesoğlu, 1977: 265) iktisadi ve sosyal yapının temellendirilmesinde önemli rol oynamıştır. Özellikle at ve koyun gibi hayvanlar, etleri ve derilerinin yanı sıra peynir ve kıymaz yapımında da kullanılmıştır (Vural, 2016: 39).

Atın Türkler tarafından evcilleştirilmesi ve demirin işlenmesi Türk maddi kültürünün temelini oluşturmuştur (Belek, 2015: 118); zira daha önce bakır, bronz ve altın işleyiciliği varken madencilikte son safha olarak görülen demirin işlenmeye başlaması, dünyanın en geniş imparatorluklarını kuran bozkır Türklerine, çağına göre yüksek bir harp sanayi kazandırmıştır. Kuzey Altaylardaki demir eritme ocaklarında elde edilen demirden yapılan alet ve silahlar nereden ve ne zaman geleceği kestirilemeyen düşman tehlikesi altında yaşayan insanların can ve mal güvenliğinin sağlanmasında kullanılmış, ayrıca hızlı ve manevra kabiliyeti yüksek atlarla sürekli savaşa hazır birlikler oluşturulmuştur.

At, her zaman kahramanı tamamlayan bir unsur olarak görülmüştür; dört nala giden at üstünde dört tarafa da isabetli ok atan kahraman, bu maharetini ata borçludur (Kafesoğlu, 1977: 268-269). Bozkır atının kolay yorulmayışında da binicisinin ustalığının payı büyüktür. Küçük yaştan itibaren ata binmeye başlayan Türklerin, binicilik sanatında Hunlar'a kadar giden köklü gelenek ve deneyimleri vardır (Sümer, 1983: 13). Hayatları askerlik havası içinde geçen bozkır Türk halkının başarılarında şüphesiz, adeta bir savaş hazırlığını andıran spor hareketlerinin de rolü olmuştur. Bozkırda Nisan ve Mayıs aylarında gök gürlemesiyle başlayan bahar bayramlarında düzenlenen at yarışları; cirit, gülle ve güreş gibi etkinlikler, Türk ordusuna zindelik ve çevikliğin yanında muharebe gücü katmıştır (Kafesoğlu, 1977: 214).

Eski Türklerin, sanat alanında meydana getirdikleri birtakım eserler de övgüye değer bulunmuştur. Sanat ürünlerinde öne çıkan “hayvan uslubu – Animal Styl”, bozkır insanının ruh inceliğini, zevkini ve yaratı gücünü yansıtmıştır. At, geyik, kaplan, arslan, pars, kurt gibi hayvanlar, Şamanî inançta kutsal bir simge ve Türk mitolojisinde gücü temsil eden varlıklar olarak görülmüştür. Pazırık bölgesinde Hunlara ait sayıları 4000’i bulan altın levhalar üzerine ve Hun duvar resimlerine işlenmiş at figürleri (Vural, 2016: 57, 65) yanında “Kotanda” mezarlarında ele geçen ahşap eserler arasında Naturalist anlayışa uygun, tırnakları altınla kaplanmış at heykelleri (Çoruhlu, 2007: 223) bozkır sanatının ana temasını oluşturmuştur.

ATIN EVCİLLEŞTİRİLMESİ

Atın, M.Ö. 4 bin yıllarında evcilleştirildiği (Belek, 2015: 113), M.Ö. 2. binde daha yaygın bir şekilde hem binek ve yük hayvanı hem de eti yenen bir hayvan olarak

önem kazandığı (Ögel, 2014: 24-25) düşünülmektedir. Bu konuda Hint-Avrupalılar ya da Fin-Ugorlu kavimlere dayalı çeşitli görüşler ileri sürülse de M.Ö. 4. bin ortalarında Ural dağları yöresindeki bozkırlarda görünen toplulukların, oraya Asya'dan atları ile birlikte gelen Türkler oluşu (Tarhan, 1979: 360) ve Türk anayurdundaki Afenesyevo-Andronovo kültür çevrelerinde yapılan kazılarda M.Ö. 3. binlere ait mezarlarda, ağızlarında demir gem izleri bulunan at iskeletlerine rastlanmış olması, atın ıslahında öncelikli olarak Türklerin rolünün olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır (Ögel, 2014: 66). Nitekim, en eski çağlardan zamanımıza kadar dünyanın en çok at yetiştirilen bölgesi olan Asya bozkırlarında eskiden yabancı olarak yaşayan iki çeşit at cinsi olan "Taki" ve "Tarpan" atları, Türkler tarafından terbiye edilmiştir. İç Asya tipi atı olan "Taki"ler kısa, kalın kafalı, hantal gövdeli ve savaş yönünden elverişsiz olduğu için yük hayvanı olarak kullanılmaktaydı. "Tarkan" denilen bozkır tipi atlar ise uzun ince bacaklı, küçük dik bakışlı sert tırnaklı ve çok süratli olup savaşlarda seri manevra yapabilecek ideal beden yapısına sahip atlardı (Rasonyi, 1971: 51; Radflov I, 1956: 287).

Atın evcilleştirilmesi insanlık tarihinde önemli bir adım sayılmıştır. Asya bozkırlarının iklim koşullarına dayalı bir yaşam sürdüren Türkler, güncel hayatlarında kendilerine kolaylık sağlayacak yeni vasıtalar aramaya yönelmişler hız ve dayanıklılık yönünden diğer hayvanlara göre daha üstün özelliklere sahip olan ata çok önem vermişlerdir; ayrıca yaşanan göçlerle yeni coğrafyalara düzenlenen akınlar da bir sürat unsuru olan atın varlığını gerekli kılmıştır.

Kafesoğlu, ehlileştirilerek insana kazandırılan atın, dünya medeniyetine yaptığı katkı gerçeğini kültür tarihçilerinin de kabul ettiğini belirterek onların şu görüşlerine yer vermiştir:

W. Koppers, atın ehlileştirilmesini 'atlı-çoban' kültürünün sahibi olan ilk Türklerle atfetmek gerektiğini ve insanlık tarihinde elde edilen bu başarının diğer kavimlerin gelişmesinde de çok önemli sonuçlar doğurduğunu, büyük devlet olabilmek için gerekli şartların bu sayede belirdiğini ifade etmektedir. Öte yandan F. Flor da atın, Türklerin ataları tarafından insanlık hizmetine sokulduğunu belirtmiş, tanınmış Viyanalı din ve kültür tarihçilerinden W. Schmidt ise Orta Asya'da oturan ve çok eski zamanda avcılık hayatından hayvanları ehlileştirmeye geçen ve ata ilk binen kavmin Türkler olduğunu kabul etmiştir. Yine Türklerin ana yurt bölgesi olan Asya bozkırlarını, yeryüzünde mevcut olan iki kültür merkezinden biri kabul eden etnolog-tarihçi O. Menghin, bozkırlı halkın biri kemik kültürü, diğeri besicilik olmak üzere iki safhayı aştıktan sonra üçüncü merhalede at yetiştirme kültürü ile en yüksek seviyeye ulaştığını söylemiş, aynı zamanda muharif kimseler olduğunu keşfederek 'savaşçı-çoban' dediği bu halkın dünyaya medeniyet yayan ocaklardan birinin sahibi bulunduğunu bundan dolayı da dünya tarihinde çok önemli bir yer tuttuğunu ifade etmiştir (Kafesoğlu. 1991: 26).

TÜRKLERDE AT YETİŞTİRİCİLİĞİ

Şüphesiz eski Türklerde at, askeri gücün kaynağını oluşturduğu için çok sayıda at yetiştirilmekteydi. M.Ö.127’de yapılan bir değerlendirmeye göre Hiong-nuların sürülerindeki hayvan sayısı kişi başına on beş ile yirmi beş büyük baş hayvan arasında değişiyordu (Roux, 2008: 122). M.S. 46 tarihinde yapılan bir değerlendirmede de sayıları bir buçuk milyon olduğu tahmin edilen Hiong-nulardaki at sayısı 12 milyon civarındaydı. M.Ö. 49 yılında bir Hun ailesinin 7000 atı, M.S. 83 yılında da başka bir ailenin 20.000 atı olduğu saptanmıştır (Roux, 2008: 122).

En iyi cins atlar Merkezî Asya diye tanımlanan Yenisey’den Tanrı Dağları’na kadar uzanan ve otlak yönünden zengin olan geniş ovalarda özellikle Fergana bölgesinde yetiştirilmiştir (Ögel, 2014: 80). Çin kaynakları Fergana’nın bu asil atlarından söz etmektedir; nitekim Fergana yakınlarında taşlar üzerine çizilmiş at resimleri, Çin tarihlerinin bu konuda verdikleri bilgileri doğrulamaktadır (Ögel, 2014: 81). Hun Türklerinin efsanevi göl aygırlarından türeme cins at yetiştirdiklerini bilen (Vural, 2016: 138) ve M.Ö 104-101 yılları arasında Fergana’ya iki sefer düzenleyen Çinliler, Türk atlarının güzelliğine ve gücüne hayran olmuş ve onları “*kan terleyen atlar*” diye tanımlamışlardır. Çinliler, bu atları elde etmek uğruna çoğu kez Hunlarla savaşmak yerine iyi ilişkilerini devam ettirme kararı almışlar, hatta Fergana atlarının adını Gök (Cennet) Atları olarak değiştirmişlerdir (Taşağıl, 2016: 101). Askeri sistemleri tümüyle atlı süvari birliklerinden kurulu olan ve yerleşik kavimlere sürekli akınlar yapan Hunlar karşısında güç durumda kalan Çinliler, birtakım tedbirler almışlar ve öncelikle Türk ordusunu taklit etme denemelerine girişmişlerdir. Hunların askeri kıyafetlerinin giyilmesi kabul edilmiş ve çeşitli yollarla Türk kavimlerinden temin edilen cins atlarla okçu süvari birlikleri oluşturulmuştur (Altheim, 1969: 18; Sertkaya, 1995: 26; Taşağıl, 2016: 52). Bu Hun tarzı reform, sonuçlarını kısa sürede vermiş ve Çinliler askeri alanda Hun ordusuna karşı üstünlük sağlamışlardır (Taşağıl, 2016: 52).

Göktürk Yazıtları’nda sık sık Kurikan diye bir kavim adı geçer (Ergin,1970: 4,7,18, 20). Göktürk Çağında Baykal Gölü’nün batısında yaşamakta olan ve kayalar üzerine resim yapmayı seven bu kavim çok güzel atlar beslemekteydi. Kurikan atları, Orta Asya Türk atlarına göre çok büyük ve uzun boylu atlardı. Göktürk ileri gelenlerinin zaman zaman bu bölgeden cins atlar getirdikleri ve bu atlara bindikleri düşünülmektedir (Ögel, 1971: 53; Ögel, 2014: 205). Yine Büyük Hun İmparatorluğu zamanında Mo-tu’ya bağlı “Hu-te” adındaki Türk boyunun da çok güzel atlara sahip olduğu belirtilmektedir (Taşağıl, 2016: 52).

X. yüzyılda Uygur başkenti Turfan’ı ve Beşbalıg’ı ziyaret eden Çin elçisi Vang Yen-tö’den, Uygur Türklerinin hayvan yetiştirmede ne kadar tecrübe sahibi olduklarını öğreniyoruz:

Beş-Balık dolayları, at yetiştirmeye çok uygun bir bölgedir. Bu bölgede pek çok at sürüleri vardı. Uygur hükümdarının karısı, oğulları ve diğer prenslerin hepsi de ayrı ayrı at sürüsüne sahip idiler. Her sürü ayrı otlaklarda otlardı. Hükümdarın, hatunun ve prensin atları ise, ayrı renkte idiler. Herkesin malı kendi atının rengine göre tayin edilirdi. Bu sayede atlar birbirine karışmazdı. At sürüleri daha çok, Beş-Balık vadisi boyunca otluyorlardı. Sayısını Allah bilir (Ögel,1971: 121).

Uygur atlarından övgüyle bahseden Çinli elçinin verdiği bilgiler arasında 1052 ve 1089'da Hitay Devletine haraç olarak verilen meşhur kısraklarla Kansu Uygurları'nın 1006 da hediye olarak gönderdikleri Arap atlarının da adı geçmektedir (Ögel, 2014: 396). Uygur soyluları ve boyları, yetiştirdikleri bu atların her birine, özel bir işaretle damga vurmakta ve sürülerin karışması halinde her aile kendi hayvanını bu damga vasıtasıyla tanımaktaydı. (Ögel,1971: 120)

1246 yılında Papa'nın elçisi olarak Moğolistan'a giden Plano Carpini, atların çokluğu karşısında duyduğu hayreti şöyle dile getirir: "Hayvanları deve, sığır, koyun, keçi ve attır; bu yönden son derece zengin insanlardır. Onlardaki atların, kısrakların çokluğu dünyanın hiçbir yerinde yoktur." (Carpini, 2015: 42). Carpini'den sora Moğolüstana bir seyahat gerçekleştiren Robruck da buna benzer bir açıklamada bulunmuştur (Robruck, 1012: 45).

İslâmın ilk devirlerinde, Arabistan'da attan yeterince faydalanılmamış ama Araplar arasında ata sahip olmak bir üstünlük ve zenginlik alameti sayılmıştır. Bir Arap, ata olan sevgisini ve ona verdiği değeri, şöyle dile getirmiştir: "Atım diye bahsetmeyin ondan, oğlum diye bahsedin. Rüzgârdan daha hızlı koşar, bakıştan daha hareketlidir. Ayakları öyle hafiftir ki hiçbir zarar vermeden sevgilinin göğsünde dans edebilir (Drant: 37). Necid bölgesinde özellikle Hima Der'iyye denilen yerde at cinsleri ıslah edilmekte hatta bu işin ticareti yapılmaktaydı (Halacoğlu, 1991: 28). Hz. Ömer devrinde İslam süvari birlikleri geliştirilmeye çalışılmış, büyük merkezlerde, her birinde 4000 atın kaldığı kışlalar inşa edilmiştir. Sağrılarına "*Allah yoluna vakfedilmiştir*" damgasının basıldığı bu atların sayısı takriben 40.000'i bulmuştur. Emeviler devrinde de Hicâz, Suriye ve Irak'ta at ıslah sahaları açılmış hatta "*esb-i Türk*" (Türk atı) denilen ünlü Türkmen atlarıyla kaynaşma sağlanarak Arap atı diye adlandırılan cins atlar yetiştirilmiştir (Halacoğlu, 1994: 29). Osman Turan'ın 1160 yılında Mübarek Zengi tarafından yazılan Feres-nâme'ye dayanarak verdiği bilgiye göre Huttâlân padişahı Muhammed Yakûb Türk, Arap ve İğdiş türlerinden oluşan bin kadar at sürüsüne sahipti. Horasanlı on Türkmen ve on Arap üstad, onun yanında cins atlar yetiştirmekteydi. İğdiş at nesli onun zamanında meydana getirilmiştir. Gazneliler zamanında olduğu gibi İslâm'dan önce de çok meşhur olan bu Huttâl atları, bu ülkenin Sagun (Se-kin) unvanını taşıyan Türk hükümdarı tarafından Çin imparatoruna en kıymetli hediye olarak gönderilmiştir (Togan, 1981: 219; Turan, 1969: 292).

Türklerin Anadolu’da yetiştirdikleri atlar Türkistan’dan getirdikleri atların neslinden ve bu atlar, XII. yüzyılın ikinci yarısında Suriye’ye ihraç edilmeye başlandı. Anadolu atları Suriye ve Mısır’da “iğdiş” adıyla anılmıştır. Bu atlara “iğdiş” denmesinin nedeni de Türklerin ve Moğolların 4-5 yaşına giren ağırlardan bir kısmını damızlık olarak ayırdıktan sonra geri kalanlarını mutlaka iğdiş etmeleridir (Sümer, 1983: 15). At yetiştirme geleneği Anadolu Beyliklerinde ve daha sonra Osmanlılarda devam etmiştir. Batı Anadolu Türkmenlerinin yetiştirdiği “*Türkuvan*” atları ile Doğu Anadolu ve Urmiye Gölü civarı Türkmenlerine ait atlar çok tutulmuştur. Karakoyunluların yetiştirdiği “*argamaki*” atlarının şöhreti ise Çin’e kadar ulaşmış ve Çin imparatoru bu atlardan istemiştir (Togan, 1981: 219). Kastamonu-Sinop (Candarogulları Beyliği) yöresindeki atlar, soyunun en değerli atları kabul edilmiş, ancak Kütahya-Eskişehir (Germiyan Ogulları) yöresinde yetiştirilen germiyan atları ise Anadolu atlarının en değerlisi sayılmıştır. Germiyanoglu Süleyman Bey, I. Murad’a hediye olarak bu atlardan göndermiştir. XV. yüzyıla gelindiğinde Kastamonu ve Germiyan atlarının yerini bu defa Karaman Beyliği yöresinde yetiştirilen Karaman atları almıştır (Sümer, 1983: 18). Karaman İli’nin kuzeyinde Haymana ve doğuda Kayseri’ye kadar uzanan geniş yayla bölgesinde yarı göçebe bir halde yaşayan aşiretler “*Atçeken*” adıyla anılmıştır (Sümer, 1949-1950: 442). Bunlardan Konya bölgesindeki “*Atçeken*” ulusu, eskiden beri cins atlar yetiştirmekte ve vergilerini de XVI. asırdan önce bu yetiştirdikleri atlardan vermekteydi (Togan, 1949-1950: 516). Beğdili aşiretine bağlı bir cemaat da “*At Güden Bey*” adındaki boy beylerinin adıyla anılmaktaydı (Halaçoğlu, 1991: 30). Yine XVI. Yüzyılda Halep Türkmenlerine mensup Yıva aşiretinde, at yetiştirdikleri düşünülen “*Hayl-Yıva*” adıyla tanınan bir grup bulunmaktaydı (Halacoğlu, 1991: 30).

Osmanlılarda süvari teşkilatının çekirdeğini akıncılar oluşturmaktaydı. Osmanlı ordusuna uzun yıllar hizmet veren bu teşkilat, Orhan Gazi zamanında (1324-1360) Köse Mihal Bey tarafından daha organize bir güç haline getirilmiş (Aral, 1927: 22) I. Murat zamanında da (1360-1389) Rumeli Beylerbeyi Timurtaş Paşa’nın gayretleriyle “*Ebnâyi Sipahiyân*” adı altında Kapıkulu Süvarisi (Sipahi Ocakları) ve Eyalet Askerleri (Tımarlı Sipahiler) oluşturulmuştur (Uzunçarşılı, 1944: 254-263). Ankara Savaşından (1402) sonra Amasya’ya çekilen Şehzade Mehmet Çelebi’nin, kardeşini yenip tahta çıkabilmesi için ihtiyaç duyulan çevik kuvveti karşılamak üzere iki atlı bölük kurulmuş, bunlardan Amasyalılardan oluşan atlı bölüğe Bamyacılar, Merzifonlulardan oluşan bölüğe de Lahanacılar denmiştir (Kahraman, 1995: 445). Osmanlı ordusunun temelini oluşturan Sipahiler, akıncılar ve kapıkulu süvarileri, Osmanlıların büyüme dönemlerinde çok önemli rol oynamışlardır. Kapıkulu süvarilerinin 50 bine, Tımarlı süvarilerinin 90 bine ulaştığı dönemler olmuştur. Niğbolu Savaşı’nda (1396) 40 bin, Mohoç Savaşı’nda (1526) 166 bin süvari bulundurulmuştur. Osmanlı ordusundaki süvari sayısı XVI. yüzyılda 200 bine ulaşmıştır (Öztuna, 1998: 90; ML., 1990: 791). 1532’de Alman Seferi’ne çıkan Kanûni’nin ordusunda yaklaşık olarak 120-140.000 süvari kuvveti bulunmaktaydı (Halacoğlu, 1991: 30). Moğollarla

yapılan Kösedağ Savaşı'nda Selçuklu ordusunda bulunan süvari sayısı 80 bindir (Köprülü, 2009: 111). Ayrıca padişahların sarayda Has Ahur'da en iyilerinden 200 atı ve Edirne, Bursa Selânik gibi şehirlerde; Mora Teselya ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde de sayıları 5000-6000'i bulan itiyat atları hazır bulundurulmuştur. At, Osmanlılarda haberleşme vasıtası olarak da kullanılmış, Anadolu'dan Halep'e, Bağdat'a, Kars ve Bayezit'e; Rumeli'de de Azak, Belgrat ve Atina'ya kadar uzanan menzillerde devletin resmi memurları ve haberleşmeyi yürüten ulakların kullanması için çeşitli sayılarda at hizmete hazır tutulmuştur (Halaçoğlu, 1991: 30). Bu arada at neslinin istifade edilemeyecek derecede giderek bozulmasına ve savaşın kaderini belirleyen atların başka devletlerin eline geçme ihtimaline karşı Kanunî döneminde atın ihracı yasaklanmış, hatta Fatih Kanunnâmesi'ne, at hırsızlığı yapanların ellerinin kesilmesi veya 200 akçe ceza alınması hükmü konmuştur. At neslinin korunması ve daha iyi cins atlar yetiştirilmesi için de Karacabey, İnönü, Konya, Çukurova, Eskişehir, Akköprü gibi yerlerde haralar kurulmuştur.

Osmanlı döneminde düzenlenen önemli şenliklerde at yarışlarına da yer verilmiştir. Padişahlar çok ilgi duydukları bu at yarışlarını desteklemiş hatta usta ve maharet sahibi binicilerin yetiştirilmesini teşvik etmişlerdir (Nutku, 1983: 1657-1674). Fatih, İstanbul'u fethettikten sonra Bizans'tan kalma Hipodromu tamir ettirmiş, burasını at yarışları ve cirit oyunları için bir spor alanı haline getirmiştir. Bu meydan daha sonra At Meydanı (Sultanahmet Meydanı) olarak isim yapmıştır (Halaçoğlu, 1991: 30). Sadrazamlar da Kapı Halkı içinde kanun gereği iki bölük cümdî (süvari birliği) bulundurlardı. Bunlar, dini bayramların 3. günü ile doğum şenliklerinde Eskişaray'a giderek padişah huzurunda cirit oynarlardı. Bu sadrazam cümdîleri, Osmanlı Devletine iltica eden Kral ile şehzadeleri karşılama törenlerinde ve elçilere verilen ziyafetlerde de benzer etkinliklerde bulunurlardı.

Cumhuriyet Döneminde başlangıçta at yetiştiriciliği konusuna yeterince önem verilmemiştir. Daha sonraki yıllarda sportif amaçla düzenlenen at yarışları ile eski bir Türk geleneği olan cirit ve çevgan oyunları için ya da bunların dışında daha başka alanlarda duyulan at ihtiyacını karşılamak üzere Karacabey, Çifteler, Konya, Çukurova, Altındere ve Sultansuyu'nda özel at çiftlikleri (hara) kurulmuştur.

TÜRKLERDE AT SEVGİSİ VE ATA VERİLEN ÖNEM

Göçebe Türk'ün günlük hayatında en çok yararlandığı vasıtaların başında gelen at, daha çok bir savaş aracı olarak kullanılmıştır. Eski Türk orduları, büyük ölçüde atlı birliklere dayanıyordu. At, binicisine son derece yüksek hareket, sürat ve manevra üstünlüğü sağladığından atlara büyük önem verilmekteydi. Hunlar atçı bir millettir ve ata ilk binen kavim de Hun idi (Ligeti, 1970: 51). Başta Çinliler olmak üzere bütün Avrupalı kavimler, ata binmeyi Türklerden öğrenmişlerdir. M.S. 4.-5. yüzyıllarda Batı

kaynaklarına göre atlarına âdetâ yapışmış gibi binen Hun Türkleri at üstünde yerler, içerler, alışveriş yaparlar, sohbet ederler ve uyurlardı. Her Hun askerinin çadırının önünde daima koşumlu bir iki at bulunurdu. Hatta her savaşçı, savaşa giderken yanında üç-dört at götürürdü. At başka kavimleri sırtında taşıdığı halde Hunlar at sırtında ikamet ederlerdi (Sertkaya, 995: 26; Cahiz, 1967: 68). Çocuklar da çok küçük yaşlardan itibaren ata binmeyi öğrenirlerdi. Henüz ayakta durabilecek bir Hun çocuğunun yanında eyerlenmiş bir atı olurdu. Üç-dört yaşındaki çocuklar için özel eyer takımları bile vardı. Geleceğin okçu Hun savaşçıları daha çocukluk çağında eğitilir, büyüdükleri zaman da mükemmel bir atlı maharip olurlardı (Ligeti, 1970: 128; Tekinoğlu, 2013: 230-231). Uygur erkeklerinin de en çok hoşlandıkları şey ata binme ve ok atma talimleri idi (Ögel, 1971: 126).

Hun Türklerinin Çinlilerden öğrendiklerine göre yönlerin bir rengi vardı (Vural, 2016: 40) ve yön rengi, atların rengine göre tayin edilmekteydi: Doğunun rengi, mavi veya yeşildi; kır ve demiri kır atlar bu yönün sembolüydü. İkinci önemli yön olan güneyin sembolik rengi kırmızı idi; atları ise al ile doru atlardı. Üçüncü yön batı olup sembolik rengi beyazdı ve atları da ak atlardı. Türklerin en son saydıkları bir yön olan kuzeyin sembolik rengi kara ve atları da siyah atlardı (Ögel, 1971: 167). Savaş meydanlarında Türk ordusu genellikle atlarının rengine göre saf tutmaktaydı (Kafesoğlu, 1972: 242). Mo-tun, M.Ö. 201'de Çin imparatoru Kao-ti'yi kuşattığı zaman, Türk ordusu batıda "ak, güneyde "doru", doğuda "kır", kuzeyde "yağız" atlı süvariler yer almıştı (Kafesoğlu, 1972: 46).

Eski Türkler, atların denizden çıkan, dağdan inen ya da gökten, yelden, mağaradan gelen kutsal aygırlardan türediğine inanmışlar ve bu nedenle atları, sihri ve ilahi özelliklere sahip kutsal bir varlık olarak kabul etmişlerdir. Baykal Gölü'nün batısında Lena nehri civarındaki Hun kurganlarında yapılan kazılarda heykellere, at iskeletlerine ve atlara ait eşyalara rastlanmıştır. (Ögel, 2014: 239). Heykellerdeki savaş atları, binicisine göre daha iyi giydirilmiştir. Nitekim atların üzerinde altın yapraklarıyla süslenmiş örtüler bulunmaktadır (Radloff II, 1956: 146). Sırtlarında eyer bulunan at heykellerinin ön kısmı altın varaklarla kaplanmıştır (Radloff II, 1956: 145). Ayrıca atlar için etrafı sarkan kordonlar ve püsküllerle süslü aplike, griffon ve üzerinde efsanevi hayvan resimlerinin bulunduğu eğerler bulunmuştur. Demir devri mezarlarında rastlanan bu eski eserler, o devir insanların eskiden beri eyer ve özeniği bildiklerini gösteren önemli bulgulardır. Atlara asılan ve haberleşmek amacıyla kullanılan bir çeşit düdük olduğu tahmin edilebilecek pirinçten delik borular da yine Hun kurganlarında bulunmuştur. Atlar, son derece süslü başlıklarla ve boyunlarına yaban öküzü kuyruğu takılarak süslenmiştir (Vural, 2006: 41; Gökay, 1976: CDXXVII). Bu yaban öküzü (dağ sığırı) kuyruğunu, bir ipek parçasıyla birlikte yiğitler de savaş günlerinde bir belge, alâmet olarak takmışlardır (Hassan, 2000: 140). Bundan başka yine atların boynuna kıymetli taşlardan yakut, arslan tırnağı veya muska gibi büyü tesiri olan şeylerden meydana gelmiş ve adına "moncuk" denilen boyunluklar

da asılmıştır (Kaşgarlı I, 1939: 475). Bu at süsleri ve at eşyaları, Türk sanatının en iyi ve en ince işlenmiş figürlerine örnek oluşturmuştur.

Atlara, düşman silahına karşı korunmaları için zırh ve örtü giydirilmiştir. Yenisey-Kırgızlarının, ağaçtan yapılmış zırhlı elbiseleri vardı ve atlarını da bu tip zırhlarla korumaktaydılar (Ögel, 2014: 224). Plano Carpini, Moğolistan seyahati sırasında, atlara giydirilen zırh konusundaki gözlemini şöyle dile getirir:

Bu zırh ve örtülerin bazıları deriden olup beş parçadan oluşmaktadır. Atın her iki sağırsına kuyruktan atın başına kadar uzanan birer parça bağlanır ve bu parçalar, eyerin altından atın kalçalarını kaplar. İkinci parça atın sırtından aşağıya her iki yanına doğru sarkar ve karın altında sıkıca bağlanır. Üçüncü parça yuvarlak boru şeklinde atın kuyruğuna geçirilir. Dördüncü, atın göğsüne bağlanır. Kuyruğa takılan parça dışında diğer deri parçaları atın dizlerine veya ayaklarına kadar iner. Beşinci parça demirdendir ve atın alını ile boynunun her iki tarafından koruyacak şekilde göğüs, sırt ve boyun zırhlarına tutuşturulur (Carpini, 2015:96).

Katıldığı savaşlarda üstün manevra yeteneğiyle büyük başarılar gösteren atlara kahraman gözüyle bakılırdı. Orhun Yazıtlarında Şehzade Kül Tigin'in atlarından birinin adı Alp Salçı idi (Ergin, 1970: 13; Çınar, 2012: 153). Manas'ın Akkulası, Almanbet'in Şanalası, Alpamış'ın Bayşubarı, Battal Gazi'nin Aşkârı, Bamsı Beyrek'in Boz Aygırı, Kazan Bey'in Konuratu, Köroğlunun Kır Atı, Şah İsmail'in Kamertayı da unutulmayan ve sahipleriyle birlikte anılmış Alp tipi atlardı (Çınar, 2012: 155). Damgalanarak ordu içine salınıp serbest bırakılan kutsal atlara, hiç kimse tutup binemez ve onları ürkütemezdi. Bu atlar ancak büyük felaketler ve baskın anlarında kullanılırdı (Ögel, 1971: 94). Vezir Tonyukuk: *“Tanrı korusun, bu Türk milleti arasında silahlı düşman koşturmadım, damgalı (döğünlü) atı koşturmadım”* (Ergin, 1970: 44) derken bu atlara verilen değere vurgu yapmıştır.

Sind nehrine kendisini atı ile beraber bırakan Celâlü'd din Hârizmşâh, atı sayesinde karşı kıyıya geçince bu atı senelerce muhafaza etmiştir (Taneri, 1977: 129).

Eski Türklerde, dini ve devlet törenleri şeklinde düzenlenen kurultaylar ile halk toylarında at, yine önemli figür olarak dikkati çekmektedir. Sadece yeme ve içme faaliyetlerinden ibaret olmayan toy eğlencelerinde, at yarışlarına, güreş ve cirit gibi sportif etkinliklere yer verilmekteydi. Eski Hunlarda daha çok din serenomisini andıran at yarışları, Hun hükümdarının da başında bulunduğu bahar ayında Lin-hu adlı yerdeki büyük kurultayda yapılırdı. Halkı bir araya getiren bu yarışlar, ölü aşlarında da tekrarlanırdı. On beş gün gece ve gündüz yarıştırlarak terletilen atlar, on yedi gün sonra *“sınçı”* adı verilen yarış hakemi önünden geçirilerek bir değerlendirmeye tabi tutulurdu (Ögel, 2016: 121-122; Vural, 2016: 45, 145). Tanrıları kendi ataları bilen ve

bu yüzden atalar kültürüne çok önem veren (Yörükân, 2014: 43, 68) Asya Hunlarında her sene bazen Haziran bazen de Mayıs ayı içinde atalara kurbanlar sunulurdu (Kafesoğlu, 1980: 46; Yörükân, 2014: 68; Ögel, 2016: 101). Altaylıların dini törenleri arasında en büyüğü ve önemlisi at kurbanı ayiniydi. (Schmidt, 1965: 86). Aynı gelenek Göktürklerde de vardı. Göktürk kağanı devletin ileri gelenleriyle ata mağarasına gider, mayısın ortalarında, Temir Irmağı kıyısında Gök Tanrı'ya kurban verirlerdi (Ögel, 2016: 102; Kirilen, 2015: 225). İttifak ve barış antlaşmaları nedeniyle de düzenlenen görkemli kurban törenlerinde özellikle beyaz bir at kurban edilirdi (Roux, 2005: 195). Kurban için ayrılan atlara "ıyık" denmekteydi (Radloff I, 292: 1956). Kurban edilen atın derisi; ayağı, başı ve kuyruğu ile beraber bir sırığa asılırdı (İnan,1976: 48-50).

Kurultay geleneği Atila Hunlarında da vardı. Atila Hunları, bazen savaşın başında bazen de savaş ortasında dinamik ve hareketli bir savaş taktiği geliştirmek için "*savaş kurultayı*" yaparlardı. Atların daha güçlendiği ve savaş zorluklarına karşı hazır hale geldiği bir mevsim olan sonbaharda eylül ayında gerçekleştirilen ve sayım da yapılarak devletin insan gücü ve hayvan sayısının da hesaplandığı bu kurultay, aynı zamanda bir seferberlik niteliğindediydi.

Eski Türkler, öldükten sonra öbür dünyada bu dünyadakine benzer bir hayatın süreceğine yani ruhların ebediliğine inandıkları için ölümlerini silahları, altın ve gümüşle bezenmiş techizatlı atları ile birlikte gömmekteydi. Böylece yaşarken sahibinin yanında olan atlar, ölümünde de onu yalnız bırakmazdı. (İbn Fazlan, 1975: 36, 77, 127; Turan, 1969: 39; Vural, 2016: 40). Bazı mezarlara sadece atlar gömülmekteydi ve bu nitelikteki mezarların en doğuda olanı Kök Türklere ait olup Moğolistan'da bulunmuştur. En batıdaki ise Avrupa Hunlarına ait, Paris yakınlarında bulunan mezardır (Vural, 2016: 140). Hazar bölgesinde yapılan kazılarda da bazı mezarların sadece atlara ait olduğu görülmüştür. Kutlu sayıldığı için iyi korunmasına rağmen bu mezarlara yapılan tecavüzler ağır bir şekilde cezalandırılmaktaydı. Hun hükümdar ailesi kabirlerinin, Margos piskoposu tarafından açılarak soyulması, Avrupa Hun tarihinde Attila'nın 2. Balkan seferinin (447) sebepleri arasında gösterilmektedir (Kafesoğlu, 1980: 46-47).

Atların defniyle ilgili eski Türk inanç ve gelenekleri İslami dönemde de devam etmiş, özellikle aşiretler arasında at, kutsal bir varlık olarak kabul edilmiştir. At, matem alameti olmak üzere kuyrukları kesilerek ya da düğümlenerek sahibinin yanına veya kendisi için yaptırılan özel mezarlara gömülmüştür. Bazen de atın mezarının başına at kılından tuğ dikilmiştir (Bonvalet: 85, 202). Osmanlılar devrinde ata duyulan sevgi ve saygı, eski destani gelenekleriyle Anadolu ve İstanbul'da da devam ettirilmiştir. Bu konuda, ilk kez Rumeli'ye geçen Süleyman Paşa'nın Bolayır'daki türbesinde kendisi, lalası ve atının yattığı mezarlar; Fatih'in atına ait Eyüp'te Piyerloti Kahvesi'nin bahçesindeki mezar; Karacaahmet Mezarlığı'nda Ebü'd-Derdâ'nın atının mezarı; Üsküdar'da Kavak Sarayı (Şerefâbâd Kasrı) bahçesinde yer alan II. Osman'ın Sisli Kırat'ına ait mezar ile Bursa Karacabey Çiftliği'nde Baba Sa'id ve Baba Kulu aygırların mezarları örnek verilebilir (Halacoğlu, 1991: 31). Atların cenaze törenindeki yerleri de Osmanlılarda en eski Şamanizm devrinin geleneğine uygun olmuştur. Nitekim IV. Murad'ın cenaze töreninde, onun binip harbe gittiği üç atı, tersine eyerlenip tabutu önünde götürülmüştür (İnan, 1976: 156).

ATIN TÜRKLERİN SOSYAL VE EKONOMİK HAYATINDAKİ YERİ

Atın hızlı oluşu; gücü, çevikliği ve asaleti, göçebe uygarlığının tarihi ve kültüründe ona ayrı bir değer kazandırmıştır. At sadece basit bir ulaşım ya da savaş aracı değil aynı zamanda toplum içerisinde saygı gören bir hayvan olmuştur (Belek, 2015: 114,120). Kaşgarlı Mahmut, Divanu Lûgati't Türk'te "At, Türkün kanadadır" (Kaşgarlı I, 1939: 48-49) der. Kaşgarlı, eserinin bir başka yerinde de: "Kuş kanadın, er atın" (Kaşgarlı I, 1939: 34-35) savına yer vererek "Kuş gayesine kanadı ile ulaştığı gibi insan da arzusuna atı sayesinde erişir" açıklamasıyla eski Türklerin ata ne kadar çok değer verdiklerini belirtir. Eski Türklerin ata verdikleri önemin başka bir nedeni de etinin makbul et sayılması, sütünden de kımız yapılmasıdır. Kaşgarlı, "Yunt eti yıpar" = At eti misk gibidir. At eti pişirildikten sonra soğumaya bırakılır. O zaman etten güzel bir koku çıkar" (Kaşgarlı III, 1941: 7) der. Bu söz, Türkler arasında at etinin çok sevildiğini göstermektedir (Ligeti, 1970: 81; Bonvalet: 22). Türkler, seçkin misafirlerine makbul yemek olarak haşlanmış at eti ikram etmişlerdir (İbn Batuta,1971: 97). Ekşitilmiş kısırak sütünden yapılan kımız da en az at eti kadar değerli sayılmıştır. On bir tane süt beyaz atı ve kısırağı olan Kubilay Han, süt beyaz kısırak sütünden yapılmış kımızı kutsal sayar ve bu kımızı sadece kendisi, akrabaları ve ailesi içerdi. Ayrıca herkes, bu süt beyaz atlara saygı duyardı (Markopolo Seyahatnamesi: 77). Müslüman Kazaklar arasında da kımız "*ilâhî içki*" olarak değerlendirilmiştir (Radlof, I, 1956: 461). W. Rubruck, en nefis şaraba tercih edecek derece kımızdan hoşlandığını belirtmiştir (Rubruck, 2012: 135). Kımız, bir içki olmanın yanında, aynı zamanda doyurucu ve besleyici bir gıda maddesidir, açlığı ve susuzluğu gideren bir özelliği vardır (Rubruck, 2012: 35); tedavi edici ilaç olarak da kullanılmıştır (Aksoy, 1998: 43). Türkler, İslâmiyeti kabul ettikten sonra at eti yeme ve kımız içme gibi geleneklerini bırakmışlardır.

Türkler, atı ticari bir mal olarak da değerlendirmişlerdir. Onlar, komşu ülkelerden özellikle Çin'e ve Hindistan'a çok miktarda at satıyor ve bunun karşılığında da ekonomilerinin eksikliği olan temel gıda maddeleri ve ipek alıyorlardı (Radloff I, 1956: 290). Göktürkler ve Uygurlar devrinde Çin ile yapılan ticarete en önemli ihraç malı at idi. At karşılığında ipek alınmıyordu. Hatta Uygurlar, Tang Hanedanı'nı Çin ipeği ile Uygur atlarını takas etmeğe zorlamışlardır (Tekinoğlu, 2015: 104). Bazen Çinlilerin ata karşılık ipek yerine altın ve gümüş ödedikleri olmuştur. M.S. VII. yüzyılın başlarında yapılan bir alışverişte, Çinliler Türklere 3000 at için 13.000 top veya parça ipek vermiş ve bir Türk atı 4-5 topa gelmişti (Sümer, 1983: 10). İran, Suriye ve diğer bölgelerden toplanan birçok cins at da, satılmak üzere Hürmüzlü tacirler tarafından deniz yoluyla Hindistan'a götürülmekteydi (Parkopolo Seyahatnamesi: 37). Kuzey Türk illeri (Deşt-i Kıpçak)'da, Türkler arasında yerleşmiş bir gelenek vardır. Kadınların bindikleri arabaların bir köşesine bir arşın boyunda ince bir değnek asarlar ve ucuna bir karış

uzunlukta keçe parçası bağlarlar ve her bin at için böyle bir parça daha eklerler. Bazı arabalara asılan keçe sayısı onu bulmaktadır. Her at kervanı altı bin attan ibaret olup her tüccarın iki yüzün üstünde veya altında atı vardır. Tüccarlar, bu atların her birini Hint parasıyla yüz dinarın üzerinde bir fiyatla satarak iyi kazançlar sağlamaktaydılar (İbn Batuta; 1971: 76-77). XIII. yüzyıl Selçuklu Türkiye'sinde de “*Yabanlı Pazar*” adıyla uluslararası bir panayır kurulmuş ve yabancılar Türk atlarının çoğunu bu pazardan, bir kısmını da büyük ticaret merkezi olan Sivas'tan temin etmişlerdir. XIX. yüzyılın sonlarında İngilizler tarafından Bağdat'tan Hindistan'a önemli ölçüde at nakledilmiş ancak bu durum at neslinin bozulmasına yol açtığı için at ihracına yasak konmuştur (Halaçoğlu, 1991: 29).

TÜRK MİTOLOJİSİ VE FOLKLORUNDA AT

Türk mitolojisi ve folklorunda attan sıkça söz edilmiştir. Destanlarda at ile sahibi arasında duygusal bağ oluşmuştur. Dede Korkut destanlarında sıkça geçen “*Yayan erin umudu olmaz*” (Ergin, 1971: 70) sözünde olduğu gibi Türkler, atla erin değerini bir tutmuş, atı kendilerine arkadaşlarından daha yakın bulmuş ve onu öz kardeşi bilmiştir. At her zaman sahibinin en yakın arkadaşı, değerli varlığı ve zafer yoldaşı olmuştur. Manas, Kalmuklarla giriştiği bir savaşta, Akkula atını kaybedince, hatıra olarak Akkula'nın kulağını ve kâkülünü kesip alır ve “ Ey aziz arkadaşım, Talas'a sağ dönersem senin bıraktığın bu hatıraları koklayacak, seni daima hatırlayacağım” der (Manas Destanı, 1972: 169). Yine Manas Destanı'nda Almanbet, Kalmuklar tarafından öldürülünce atı Şanala, savaş alanında düştüğü perişan haline rağmen sahibinin ölüsünü düşmana bırakmayıp Talas'a geri getirir (İnan, 1986: 177). Oğuz Kağan, atı buzlarla kaplı dağa kaçtığı zaman kendini adeta yalnız, savunmasız ve arkadaşsız hisseder, atını bulup getiren korkusuz kişiye mücevherler bağışlayarak ona “*Karluk*” adını verir (Oğuz Kağan Destanı, 1970: 9-10). Dede Korkut Destanında tutsaklıktan kurtulan Beyrek'in, deniz kulunu atına kavuşunca onun hakkında söyledikleri, at ile sahibi arasındaki duygu bağının gücünü ortaya koymaktadır:

*“Açık açık meydana benzer senin alıncığın!
İki gece ışık saçan taşa benzer senin gözceğizin
İbrişime benzer senin yeleciğin
İki çift kardeşe benzer senin kulacığın
Eri muradına yetiştirir senin arkacığın
At demem sana kardeş derim kardeşimden daha iyi
Başıma iş geldi arkadaş derim arkadaşımın daha iyi”* (Ergin, 1971: 77).

Köroğlu'nun, atını sürerken kulağına eğilip söyledikleri de benzer duygunun başka bir örneğini oluşturur:

*“Kır-Atın elinden babam can mı kurtulur
Elma gözlü Kır-Atım benim
Sana olsun murat
Her yanında çifte kanat
Uçar gider ha gider ha gider”* (Ural, 1972: 37-38).

Yine Köroğlu, yere göğe sığdıramadığı atına şöyle değer biçer:

*“Sensen bin yiğide seksen bin ata
Sensen bin ülkeden gelen berata
Sensen bin sabana seksen bin çifte
Seksen bin boyunluk mala da veremem”* (Başgöz, 1995: 80).

Dede Korkut Hikâyelerinde adı geçen deniz kulunu boz aygır (Ergin,1971: 57), Yakut inancında “gökten inmiş at”, Başkurtların masallarında, “sudan çıkmış aygır” neslinden olan attır. Azerbaycan Türklerinin Koroğlu destanına göre Koroğlu'nun kır atı da Ceyhun nehrinden çıkmış bir aygırın soyundan gelmiştir (İnan, 1976: 156).

Bir insan gibi zeki ve anlayışlı olarak tasvir edilen ata adeta kişilik kazandırılmıştır. Dede Korkut Hikâyeleri'ndeki Oğuz kahramanlarının atları, tehlikeyi sezer, düşmanın geldiğini haber verir: *“At kulağı tetikte olur, çekerek oğlanı uyandırdı”* (Ergin,1971: 208). *“Al aygır ne zaman düşman kokusunu alsa ayağını yere döverdi, tozu göğe çıkardı”* (Ergin, 1971: 193). Yine Dede Korkut Destanı'nda Aruz Koca, at ağızlıdır (Ergin, 1971: 29, 49). At ve at sürüleri, Türk halk töresinde ilâhî ve sihrî vasıflara sahiptir (Meydan Larousse, 1973; 791). Yakut destanlarında güneş ülkesinden gönderilen atlar, gerekli hallerde Yakutça konuşur ve sahibine öğütler vermektedir. Kazakların destanlarında, takım yıldızlardan *“Büyük Ayı”*nın, iki atı kovalayan yedi adet kurttan oluştuğu, bir gün bu kurtlar atları yakalarsa kıyamet kopacağı rivayet edilmektedir (Gezgin, 2007: 35). Kırgız Türklerinin Ay'ın kızı kabul ettiği Zühre yıldızı (Ögel,1971: 223), Güney Sibiryalı halklarının inancına göre atların ve at sürülerinin koruyucusudur (Ögel, 1971: 225). Yakut Türklerinin göğe çıkma törenlerinde, boy sırası ile dikilen dokuz ağacın arasına gerilen ipin *“siyah at kılından”* yapılmış olmasına dikkat edilir ve aynı ip üzerine asılan *“Beyaz at perçemleri”*, her gök katı için Tanrıya kurban edilen atları simgelerdi (Ögel, 1971: 233). Asya Türklerinin atla ilgili inanç ve töreleri bazı ufak değişikliklerle Anadolu Türkleri arasında da görülmektedir; Toros bölgesinde oturan Abdallar arasında yaygın olan bir söylentiye göre at, hem kanatları hem de yüzme organları olan bir varlık olup Kaf dağının ardındaki bir süt gölünde yaşamaktadır (Meydan Larousse, 1973: 792).

Atla ilgili mitolojik motifler, İslamıktan sonra da devam etmiştir. Allah, cenup (güney) rüzgârından yarattığı koyu doru ata şöyle seslenir: *“Ey at, seni ben yarattım; gıda ve ganîmet iktisabında seni başka hayvanların hepsine üstün kıldım; sırtın binek yeri olsun, alnına saadet konsun”* der ve onu azat eder. Atın kişnemesi üzerine Allah *“Kişneyişin mutlu olsun; putlara tapanları korkut, kulaklarını tıka, ayaklarını titret”* der ve atın alnına ve bacaklarına benekler koyar (İA., 2001: 555).

İslami inanca göre Hz. Muhammed'i mirâca çıkaran atın adı Burak'tır.

Bundan sonra katırdan küçük ve merkepten büyük, beyaz renkte "Burak" isminde bir hayvana bindirildim. Bu hayvan, her adımını, gözün görebildiği son noktaya

atıyordu. Bir anda Mescid-i Aksa'ya geldik. Cebrâil, Burak'ı, bütün peygamberlerin bineklerini bağladıkları bir halkaya bağladı. (Buhari, Salât, 8).

Kurân'da betimlenmemesine rağmen insan yüzlü ve gövdesi benekli bir at biçiminde tasvir edilmiş olan Burak hadis, siyer ve tefsir gibi İslami kaynakların verdiği bilgilerle şairlerin hayal ürünü olmuş ve adeta efsanevi bir varlığa dönüşmüştür. Minyatürlere de konu olan bu varlık, zamanla başka kültürlerden de etkilenerek değişik vasıf ve şekillerde resmedilmiştir (İ.A., 1991: 417).

Kur'an'da atın fazileti hakkında, Ayeti Kerimeler vardır². Bu ayetlerde attan övgüyle söz edilmiştir. Ayrıca Allah(C.C)'ın, Adiyât suresinde sadece atların üzerine ant içmesi de ona diğer hayvanlar arasında ayrı bir önem ve kutsiyet kazandırmıştır:

Suluk soluğa süratle koşan, (koşarken ayaklarını) vurarak ateş çıkaran, sabah erkenden baskın yapan, orada tozu dumana katan ve düşman topluluğunun ortasına dalan atlara and olsun ki, insan gerçekten Rabbine karşı pek nankördür." (Adiyât, 1-6); "Siz de onlara (düşmanlara) karşı gücünüzün yettiği kadar kuvvetle bağlanıp beslenen atlar hazırlayın ki bununla Allah'ın düşmanını ve sizin düşmanınızı ve bunlardan başka sizin bilmeyip de Allah'ın bildiği diğerlerini korkutasınız. (Enfal, 60).

Hz. Peygamber, İslâmiyetin yayılmasında atın önemli bir unsur olduğunu düşünerek at yetiştiriciliği konusunda atılan adımları takdirle karşılamış ve bunun önemini şöyle belirtmiştir:

(Allah yolunda) at besleyin, alınlarından ve arkalarından okşayın. Boyunlarına takı bağlayın fakat kiriş bağlamayın." (Nesâî, Hayl 3, (6, 218, 219); " bereket atların alınlarındadır" (Nesâî, "Hayl", 6); "Atın alınına kıyamet gününe kadar hayır bağlanmıştır. Bu hayır sevap ve ganimettir." (Ebü Dâvud, Cihâd 43, (2542); Müslim, İmaret 97, (1872); Nesai 7, (6, 221))

SONUÇ

Atın Türkler tarafından evcilleştirilerek insan hayatına kazandırılması, medeniyet tarihi açısından önemli bir gelişme sayılmıştır. Orta Asya bozkır kültürünün oluşması ve gelişmesinde önemli bir faktör olarak öne çıkan at, birbirinden habersiz bir şekilde yaşayan toplumların tanışıp kaynaşması ve doğal olarak bir kültür alışverişinin yaygınlaşmasında etkili olmuştur. Orta Asya Türk halk edebiyatının özünü oluşturan destan ve efsanelerde çokça işlenen at figürü etrafında gelişen tasarımlar, kültürel zenginliğe temel oluşturmuştur.

² Adiyât, 1-6; Al-İlmrân, 14; Enfâl,60; Nahl, 80; Sad, 31-33; Haşr, 6.

Sahibinin en yakın arkadaşı, sezgi gücüyle sahibini tehlikelere karşı uyarın ve koruyan, en az sahibi kadar cesur ve kahraman olan atlar, Türk insanının yaşamıyla adeta bütünleşmiştir. At, tarih boyunca Türk varlığının gelişmesi ve büyümesinde rol oynamıştır. Konar-göçer halkın ekonomik ve siyasi açıdan yükselmesini sağlayan at, bozkır ekonomisinin önemli unsurlarından biri olmuştur. En çok Çin ile Ticari ilişki kurulmuş, sınır kasabalarında oluşturulan pazarlarda, at alınıp satılmıştır. At ticareti zamanla daha da gelişmiş, Ön Asya ve Anadolu'ya göç ederken at kültürlerini de birlikte getiren Türklerin yetiştirdiği cins atların, Hindistan ve diğer ülkelere yoğun bir şekilde ihracı sürdürülmüştür; ancak bozulmaya başlayan at neslinin korunmasına yönelik olarak Osmanlılar döneminde sert tedbirler alınmış hatta at ihracı yasaklanmıştır. Sayısız at sürülerine sahip olan Türklerde at, devletin savunma ve savaş gücünü oluşturmuştur. Bir nevi savaşa hazırlık egzersizi sayılan at yarışları ve cirit oyunları gibi sportif etkinlikler, ordunun savaş yeteneğini geliştirmiştir. Çeşitli renkte cins atlar yetiştirilmiş, Çinlilerden öğrenilen cihet tayini geleneğine uyularak savaş esnasında dört cepheye, o cephenin rengiyle örtüşen renkte atlı süvariler sevk edilmiştir. Savaşın sonucunu belirleyen ve kazanılan zaferlerde önemli payı olan kahraman atlar, milletlerin hafızasında adeta efsaneleşmiştir. Güney Sibirya ve Altaylarda birçok kurganda yapılan kazılarda bulunan taş heykellerdeki at figürleri ve sancak tasvirleri, atın bir devlet savunma unsuru olduğunu belgelemiştir. Başta Çinliler olmak üzere Türklerle askeri ve siyasi ilişki halinde olan ülkeler, büyük ölçüde atlı birliklerden oluşan ve hız ve hareket üstünlüğüne sahip Türk ordusu karşısında yeni taktik ve savunma stratejileri geliştirmek zorunda kalmışlardır. Eski Türklerde tabiat kuvvetlerine ve ataların ruhlarına bağlanılmakla beraber bütün bunların üstünde gelen Gök-Tanrı inancı esastır. Öbür dünyada ikinci bir hayatın varlığına ve ruhların ebediliğine inanıldığı için öldükten sonra aile bireylerini koruduğu düşünülen atalara karşı duyulan minnet duygusu, türlü şekillerde ortaya konmuş, her yılın mayıs ayı ortalarında atalara at kurban edilmiştir. Bozkır Türklerinin kutsal bir duyguyla sarıldığı at, en büyük kurban kabul edilmiştir. Ölen devlet büyüğü ya da kahraman, kıymetli eşyalarının yanı sıra çok değer verdiği altın ve gümüşle süslenmiş teçhizatlı atlarıyla birlikte gömülmüş hatta sadece atların defnedildiği mezarlar yapılmıştır. İslamiyet öncesi Türk toplumunda büyük sevgi ve saygı uyandıran atlara, İslami Devirde de çok değer verilmiştir. Özellikle Kurân'da atlarla ilgili âyetlerin bulunması ve İslâmi rivayete göre Hz. Peygamber'in mirâç yolculuğunda kendisine Burak adlı atın eşlik etmesiyle, bu mübarek hayvana, bizim medeniyetimizde Allah'ın bir nimeti gözüyle bakılmış ve herkes atlara şevkatle yaklaşmıştır.

KAYNAKLAR

AKSOY, Mustafa. “Türklerde At Kültürü ve Kıymızı”. Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi, Sayı. 112: Ekim1998. 38-44.

ALPTEKİN, Erkin. Uygur Türkleri. İstanbul: Boğaziçi Yayınları:44, 1978.

ALTHEİM, Franz. Asyanın Avrupaya öğrettikleri. çev. emin türk elçin. İstanbul: May yayınları, (1967).

ARAL, M., N. (1974). “Türkiye’de At Yarışları” Türkiye’de Yetiştirilen HayvanTürleri Yetiştiricilik Tarihi ve Teknolojisi. Ankara: TJK Yayını Metin Matbaası, (1923-1931). 1927. 22.

BAŞGÖZ, İlhan. “Bir Atasözümüzün Yedi Yüz Yıllık Tarihi”.Ankara: İpek Yolu Uluslararası Halk Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri,1995. 80.

BELEK, Kayrat. “Eski Türklerde At ve At Kültürü”. Ankara: Gazi Türkiyat. Bahar, 2015/16: 111-128.

BONVALOT, Gabriel. Eski Yurt. Çev. M. Reşat Uzman. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser: 85, ty.

CAHİZ. Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri. çev. Ramazan Şeşen. Ankara. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 33, 1967.

ÇINAR, Ali Abbas. “Türk Destanlarında Alp Tipi At”. Ankara: Milli Folklor Dergisi, 56. 2012. 153-157.

ÇORUHLU, Yaşar. Erken Devir Türk Sanatı-İç Asya’da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi. İstanbul: Kabalcı, 2007.

DURANT, Will. İslâm Medeniyeti, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser. No 29. Kervan Kitapçılık, ty.

ERĞİN, Muharrem. Orhun Abideleri. İstanbul: Birinci Basılış. MEB. 1970.

_____ (Dede Korkut Kitabı. İstanbul: MEB. 1971.

GEZGİN, Deniz. Hayvan Mitosları. İstanbul: Sel. (2007).

GÖKYAY, Orhan Şaik..Dede Korkut Hikâyeleri. İstanbul: MEB. 1976

HALAÇOĞLU, Yusuf. “At, İslâmi Devir”. İstanbul Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 1991. 28-31.

HASSAN, Ümit. Eski Türk Toplumunun Üzerine İncelemeler. İstanbul: İkinci Baskı. Alan Yayıncılık. 2000.

İ.A.,: “Burak” Mad. İstanbul: Cilt: 6.. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991. 417.

İ.A., “Feres” Mad. 4. Cilt. Eskişehir 2001. Eskişehir Atom A.Ş. Matbaa Tesisleri. MEB, s. 555.

İBN BATUTA SEYAHATNAMESİ’nden Seçmeler. haz. İsmet Parmaksızoğlu. İstanbul: MEB, 1971.

İBN FAZLAN SEYAHATNAMESİ. Haz. Ramazan Şeşen. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1975.

İNAN, Abdülkadir. Eski Türk Dini Tarihi. İstanbul: Birinci Basılış. MEB, 1976.

_____ — Tarih ve Bugün Şamanizm. Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayını, 1986.

KAFESOĞLU, İbrahim Türk Milli Kültürü, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 46. Sayı. A 6, 1977.

_____ Bozkır Kültürü, Selçuklular Tarihi Yaz Sömestresi Ders Notları. İstanbul: 1971-1972.

_____ "At". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: Cilt 4. 1991. 26-28 .

_____ Eski Türk Dini. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 367, 1980.

KAHRAMAN, Atf. Osmanlı Devleti'nde Spor. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 1697, 1995.

KAŞGARLI MAHMUT. Divânü Lûgat-it-Türk. çev. Besim Atalay. Ankara: I. TDK Yayını, 1939.
_____ Divânü Lûgat-it-Türk. çev. Besim Atalay. Ankara: III. TDK Yayını, 1941.

KIRİLEN, Gürhan. Eski Çin'in Ötekisi Türkler. Ankara. Gece Kitaplığı. 2015.

LİGETİ. L. Bilinmeyen İç Asya I-II. çev. Sadrettin Karatay. İstanbul: MEB, 1970.

KÖPRÜLÜ, Fuat. Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri. İstanbul: 5. Basım. Kaynak Yayınlar, 2009.

MEYDAN LAROUSSE. "At" Mad. İstanbul: Cilt:1. Meydan Gazetecilik ve Neşriyat Limited Şirketi Yayınları, 1973 . 791-792.

MANAS DESTANI. Çev. Abdülkadir İnan. İstanbul: Birinci Basılış. MEB, 1972.

MARKOPOLO SEYAHATNAMESİ. haz. Filiz Dokuman. İstanbul. Birinci Cilt, Tercüman 1001 Temel Eser: 87, ty.

NUTKU, Özdemir "II. Mahmut Döneminde Düzenlenen Önemli Şenlikler". Ankara : VIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler. (11-15 Ekim 1976 Ankara). 1657-1674. Türk Tarih Kurumu, 1983.

PLANO CARPİNİ'NİN MOĞOLİSTAN SEYAHATNAMESİ. haz. Ergin Ayan. Ankara. Gece Kitaplığı, 2015.

Oğuz Kağan Destanı. haz. W. Bang ve G. R. Rahmeti. İstanbul: MEB, 1970.

ÖGEL, Bahaeddin. Türklerde Devlet Anlayışı. İstanbul: Ötüken, 2016.

_____ İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi. İstanbul: 6. Baskı. Türk Tarih Kurumu, 2014

_____ Türk Kültür Tarihine Giriş. Ankara: 9. Cilt. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1984-1990.

_____ Türk Mitolojisi II. İstanbul: Birinci Basılış. MEB, 1971.

ÖZTUNA, Yılmaz. Osmanlı Devleti Tarihi, II. cilt. Ankara: TTK Basımevi, 1988.

RADLOF, Wilhelm. Sibirya'dan. Çev. Ahmet Temir. İstanbul: 1-2. 1956.

RASONYI, Laszlo. Tarihte Türklük. Ankara. Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1971.

ROUX, Jean-Paul. Türklerin Tarihi Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yılı. çev. Aykut Kazancıgil. Lale Arslan-Özcan. İstanbul. Kabalıcı Yayınevi, 2008.

_____. Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar. Çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan. İstanbul: Kabala Yayınevi, 2005.

RUBRUCK, Wilhelm von. Moğolların Büyük Hanına Seyahat. Çev: Ergin Ayan. 2. Baskı. İstanbul. Ayışığı Kitapları, 2012.

SCHMİDT, P.W. "Eski Türklerin Dini". çev. Sadettin Buluç. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. Cilt: XIII. Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1965. 79-90.

SERTKAYA, O., F. Eski Türk Kültüründe At, Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık, İstanbul: 1995.

SÜMER, Faruk. Türklerde Atçılık ve Binicilik. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1983.

_____. "Osmanlı Devrinde Anadolu'da Yaşayan Bazı Üçoklu Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller". İstanbul: İktisat Fakültesi Mecmuası. II. cilt. No: 14. 1949-1950. 437-508.

_____. "XVI. Asırda Anadolu, Suriye ve Irak'ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış". İstanbul: İktisat Fakültesi Mecmuası. II. cilt. No: 14. 1949-1950. 509-523.

TARHAN, Taner M. "Eski Çağlarda Kimmerler Problemi". Ankara: VIII. Türk Tarih Kongresi: I. cilt. Ankara 11-15 Ekim 1976. 355-369.

TANERİ, Aydın. Celâlu'd Din Hârizmşâh ve Zamanı. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1977.

TAŞAĞIL, Ahmet. Kök Tengri'nin Çocukları. İstanbul: 7. Baskı. Bilge Kültür Sanat, 2016.

TEKİNOĞLU, Hüseyin. Uygurlar. İstanbul: Kamer Yayınları, 2015.

TOGAN, A. Zeki Velidi. Umumi Türk Tarihine Giriş. İstanbul: 3. Baskı İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 1534. 1981.

TURAN, Osman. Selçuklu Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti. İstanbul: İkinci Baskı.Turan Neşriyat Yurdu, 1969.

URAL, Orhan. Üç Destan Oğuz Kağan, Ergenekon, Köroğlu. Ankara. TDK Yayınları. A.Ü. Basımevi, 1972.

UZUNÇARŞILI, İ. H. Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları II., Ankara: TTK Basımevi, 1944.

VURAL, Feyzan Goher. İslâmiyetten Önceki Türklerde Kültür ve Müzik Hun, Göktürk ve Uygur Devletleri. İstanbul: Ötüken Yayıncılık, 2016.

YILMAZ, Orhan-Ertuğrul Mehmet. "Atlarda Nişane". Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi: Iğdır Üniv. J. İns. Sci Tech. 2(1): 83-90, 2012.

YÖRÜKAN, Yusuf Ziya. Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm. Haz. Turhan Yörükân. İstanbul: Ötüken, 2014.